

SOMLAI PÉTER:

**GONDOLATOK EGY KÖZÖSSÉG-ELMÉLET
VISZONTAGSÁGOS TÖRTÉNETÉRŐL**

1

1933 decemberében rendkívüli ülésre gyülekeztek a Német Szociológiai Társaság tagjai¹, Werner Sombart, Leopold von Wiese és Hans Freyer — akik fél évvel korábban vették át az elnöki teendőket a betegeskedő s már kilencvenedik életévéhez közeledő Ferdinánd Tönniestől. Most azért hívták egybe a tagságot, hogy új szervezeti rendet és vezetést alkossanak. A társaságnak a továbbiakban „közösségi alapon”, a „vezér-elv szellemében”, tehát a nemzetiszocialista elveknek megfelelően kellett működnie az egész német nép javára. Ehhez szervezetileg elengedhetetlen lépés volt, hogy a társaság beolvadjon a „Német Birodalmi Akadémiába”, amihez viszont az kellett, hogy először is a vezetőség oszlassa fel önmagát. Ma már nem tudjuk, hármójuk közül ki szietett a leggyorsabban, de az ülést követő körlevelet H. Freyer írta alá s látta el a Hitlernek szóló tisztelegéssel. Az idős Tönnies az egész ügyről így írt pár hónap múlva barátjának, L. von Wiesének: „Igen csodálkozom azon, hogy Sombart és Ön ellenállás nélkül adta fel a posztját. Ami engem illet, én a végsőkig ellenálltam s csak a fizikai erőszaknak enged-

¹ Az alábbiakhoz lásd Jacoby, 1971, 252. o. és a köv., ül. Tönnies két újságcikkét 1932-ből, melyeket Cahnman, 1973 közöl.

tem volna. Sajnálom is, hogy az elnöki tisztet át kellett ruháznom, mert ez a fizikai erőszak egész csinos színjáték lehetett volna.” (A levél részletét G. Jacoby monográfiája közli: 252. o.)

Ez a színjáték elmaradt, helyette viszont dübörgő rohamléptekben folytatódott szerte az országban a másik produkció: végezni kellett a weimari demokrácia közéletével, osztályharcaival, politikai pártjaival, parlamentjével, nyilvánosságával, érdekképviselési szerveinek önállóságával, sokféle kulturális csoportosulásával. „Gleichschalten”, vagyis „egybehangolni” kellett e széthúzó erőket, intézményeket; új, nemzetiszocialista egységbe fűzni a „nép- és államtest” szerveit, megtisztítani az idegenek fertőzésétől, munkára, harcra és hódításra edzeni a faj, a „vér és föld” értékeinek jegyében.

F. Tönnies náciellenes volt 1933 előtt és azután is. Nemcsak az idézett levél bizonyítja ezt, hanem újságcikkei a náci-párt ellen még 1932-ből, továbbá tervezett és betiltott előadása az „Emberi jogok ligájá”-nak berlini ülésén már 1933 februárjában. Barátai, ismerősei és dr. Goebbels szakreferensei is tudták róla, hogy évtizedek óta közel állt a szociáldemokratákhoz, s 1930-ban — feladva a tudós pártonkívüliségének szükségességéről vallott nézeteit — belépett a pártba, sőt, a schleswig-holsteini tartományi választásokra olyan cikket írt, melyben a náci-veszély elhárítására, az alkotmány megőrzésére szólított fel. Tudták róla azt is, hogy tevékenyen támogatta a független szövetségi mozgalmakat, hogy 1932 decemberében nyílt levélben állt ki egy professzor-társa mellett, akit származása miatt eltávolítottak a katedráról stb. Hazáját, a demokratikus alkotmányt és intézményeket, a szabad közéletet és tudományt s főként a német nemzet gazdasági, politikai és kulturális jövőjét féltette

mindenfajta radikális politikai felfordulástól, elsősorban a fasiszta veszélytől.

Tönnies még megérhette, hogy a nácik — miközben korábbi vitapartnereit megfenyegették, elüldözték, koncentrációs táborba zárták, meggyilkolták — őt is megfosztották nyugdíjától. Közben viszont egyes kollégái, sőt egy kormányzóvivő is mint a „közösségi alapon szerveződő rend” ideológusára próbáltak hivatkozni rá. Főművét, a *Közösség és társadalom* című monográfiáját 1935-ben még egyszer kiadták, immár a nyolcadik alkalommal, s ő egy új előszóban akarta megmagyarázni árnyaltan és finoman azt, hogy miért gondolja továbbra is igaznak, érvényesnek, sőt aktuálisnak téziseit. A kiadó javaslatára végül elállt a szocializmust helyeslő és a nemzetiszocializmust bíráló utalásoktól. A tervezett fogalmazvány fennmaradt² s ebből kitűnik, hogy Tönnies a következő szempontokat akarta kiemelni: a) művét sokan félreértették: „Elméletemet gyakorta úgy értelmezték, mintha a közösséget ajánlaná, a társadalmat viszont vádolná. Ez félreértés volt, hiszen nem erkölcsi traktátust kívántam írni...” Ő nem prédikátor és nem politikus, hanem tudós. Tiszta fogalmakat, nem pedig élelveket vagy programot dolgozott ki. Hiszen — s ezt még kinyomtatták az előszóban — „a szociológiai elmélet szerte a világon mozgásban van — akkor is, ha német nyelvterületen néhány éve megrekedt —, a világosabb fogalmi gondolkozás pedig hasznos lehet mind az egyének, mind az egész állam számára”, b) A közösségi elv igenis előrehalad és biztatóan alakul: „Folytatódik és erősödik az a tendencia, hogy a szociális életet, elsősorban pedig a gazdasági életet mindinkább a közjog és a közintézmények uralják, melyek közül az „állam” való-

² Lásd Jacoby, 1971, 89-92. o.

színűleg nem sokáig lesz túlsúlyban. Hogy mindez előnyére válik a közösség fogalmához kapcsolódó eszméknek, ezt nincs okom tagadni. Ellenkezőleg, örömteli kilátásnak tartom ezt a jövő emberiségre nézve.”

Vajon a közösségnek miféle eszméiről lehetett azt állítani az 1930-as évek közepén, hogy előnyükre válik az a tendencia, melynek során a „szociális életet, elsősorban pedig a gazdasági életet mindinkább a közjog és a közintézmények uralják”?

Az USA-ban ekkoriban kezdődik a New Deal, Franciaországban államosítanak és bevezetik a fizetett szabadságot, Svédországban széles körű szociálpolitikai programba kezdenek. Ezek a reformintézkedések azonban egyáltalán nem a „társadalmiével szemben álló „közösségi elv” jegyében születtek, szándékuk és hatásuk nem a kapitalista gazdasági rend felszámolása volt. A szovjet társadalomfejlődésre sem utalhat Tönnies, mert abban ő csak „forradalmi felfordulást” látott, s ezzel szembehelyezkedve legfeljebb a régi orosz „földközösségek” felbomlását vette tudomásul. De akkor mire utalt? Olaszországra, Japánra vagy Németországra, ahol a „közintézmények uralma” a „magasabbrendű fajok közösségének” jegyében működött az „alacsonyabbrendűek” tervszerű pusztítása és irtása közben?

Ha e mű elfogulatlan, a fogalmak tisztázására érzékeny olvasói 1935 után azt hallották, hogy az emberi közösséget „legtökéletesebben mint a test és vér metafizikai kapcsolatát foghatjuk fel”³, akkor ez talán Nietzschét, de még inkább a fajelméletet, a fasizmust, Goebbels nyelvhasználatát, a Hitler által uralt s általa vezetett „árja-germán népközösséget” juttatta eszükbe. Azt a „Heil!”-t üvöltő tömeget, majd gyil-

³ Lásd: 3. könyv, 4.

kóló hordát, mely hosszú időre lejáratta és érvénytelenítette nemcsak tudományos szándékát, de a jóhiszeműségét is annak, aki a „test és vér” vagy a „faj” szociológiai tartalmáról és jelentőségéről nyilatkozott.

Tönnies persze nem a fasiszta diktatúrákra utalt - ezt legélesebb kritikussai sem kívánták állítani róla. De akkor a közösségnek milyen „eszméi”-ről szól a korábbi idézet s hogyan gondolhatta – még 1935-ben is – azt, hogy a „közjog és a közintézmények uralmának” erősödése kedvez ezeknek az eszméknek?

A választ megtalálhatjuk a *Közösség és társadalom* olvasása és továbbgondolása során. Az olvasást nem kívánom helyettesíteni az alábbi gondolatmenettel – akkor sem, ha a mű nyelvhasználata és stílusa elavult, mondatszerkezete erősen németes és az egész szinte archaikusan hat mai szociológiai szövegekhez képest. A könyv kivonatolása és összefoglalása igen hasznos munka lehetne, ez az írás mégsem ezt próbálja elvégezni. Az imént feltett kérdés foglalkoztat, s ehhez keresek újabbakat a továbbiakban.

2

A *Közösség és társadalom* 1887-ben, Ferdinánd Tönnies első műveként jelent meg. Szerzője akkor 32 éves, tökéletesen ismeretlen ember a német tudományos életben. Schleswig-Holsteinben, egy kis faluban született, itt élt sokáig és ide tért vissza egyetemi tanulmányai – filozófiai, gazdaságtani, statisztikai és történelmi stúdiumai – után is. Többször járt Angliában, s legjobb barátja, a filozófus Friedrich Paulsen ösztönzésére elmélyedt az angol társadalomfilozófia és politikai elmélet kérdéseiben, főként Thomas Hobbes tanításában. Bár a kielői egyetemen korábban elnyerte a magántanári

címet, még évtizedekig nem tartott előadásokat, hanem visszavonultan élt és dolgozott. Távol tartotta magát a német közélettől, távol Bismarck „Kulturkampf”-jától, a pártharcoktól, a poroszosítással viaskodók ideológiai és hatalmi küzdelmeitől, s még a hivatalos tudomány világitól is. A múlt század 80-as éveiben Németországban sem ismerték el a szociológiát tudománynak, márpedig F. Tönnies legfőbb becsvágya az volt, hogy egy általános szociológiai elméletet dolgozzon ki.

A korabeli német tudományosság az ilyen törekvést az „államtudományok” közé sorolta, hiszen a társadalmi élet bármilyen problémája vagy elmélete csakis az „állam” szempontjából tűnt megvitásra érdemesnek.

Az egyetemek és a kultúrpolitika hivatalos tekintélyei, a konzervatív jogászok és a nemzetgazdaságtan professzorai ebben is a Német Birodalom fölényét látták. Adolf Wagner, aki egyik szabadalmazója volt a „Hohenzoller-szocializmus” elméletének, már 1875-ben arról írt, hogy az anarchikus piacgazdálkodás, a demoralizáló kapitalizmus helyett minden fejlett országban elkerülhetetlenül győzni fog a „közösségi kényszergazdálkodás”, a Német Birodalomban pedig máris „az egész népgazdaság kommunista jellegének növekedése megy végbe”.⁴ Az államtudományok nagyjai azt hirdették, hogy a német társadalom lekötelezettje a Birodalom államának. Ez az állam⁵, – amelyet a nemzeti egységet kivívó porosz király alapított, hadserege védett, kancellárja kormányzott, hivatalnokai igazgattak és népe szolgált -, „szociális” célokat tűzött a társadalom elé. A „szociális királyság” (Gustav Schmoller) abban látta feladatát, hogy a

⁴ *Allgemeine oder theoretische Volkswirtschafts lehre* 1975, 261. o.

⁵ Ehhez lásd Somlai Péter: *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Bp. 1977.

társadalmi béke és a nemzeti egység révén vezető szerephez jusson a világ hatalmai között. A társadalmi béke érdekében előbb betiltotta a munkások szocialista szervezeteit, azután bevezette a szociális reformokat, majd az ilyen módon sakkban tartott szociáldemokraták – a „hazátlan társaság” - működését újra engedélyezni méltóztatott; hatalmas beruházásokat kezdett, iparosította az országot, hadiipara gazdagította a nagytőkét, melynek tagjai hálásan olvadtak egybe a földbirtokos nobilettésségekkel, tábornokokkal és főhivatalnokokkal. Ebben a „paternalista birodalom”-ban jól megfértek a konzervatívok és a katedraszocialisták (olyan jól, hogy a századvég újkonzervatív hullámaiból már egyesülve kerültek ki). De megfértek benne „a maguk helyén” a népi (völkisch) gondolat tiszteletudóbb hívei, az opportunisták szociáldemokraták és a jámborabb liberálisok egyaránt. S mialatt Németország Európa vezető ipari hatalma lett, miközben népességének már nagyobbik része tudott írni-olvasni, városokban élt s szokni kezdte a modern gazdaságot, közlekedést, lakásokat, ezalatt az alattvalók három osztályba sorozva választották meg császárhű pártjaikat és azt a törvényhozó gyűlést, amely hűségesen alkalmazkodott a gyámkodó hatalom szelleméhez. Ennek a politikai rendszernek valóban nagyobb szüksége volt a jogosultságát és fennsőbbiségét hirdető államtudományokra, mint a szociológiára.

Tönnies nem fogadta el a német nemzetkarakterből történelmileg levezetett államtudományi szempontokat, sem pedig a német társadalomról és birodalmi berendezkedésről szóló téziseket. Távol állt tőle egy „nemzeti tudomány” gondolata és szemernyit sem hitt el a paternalista ideológia hazugságaiból. Bár tiszteletben tartotta a császári hatóságokat, lelke mélyén republikánus volt, vonzódott a szocializ-

mushoz és az államot – a társadalommal egyetemben – „mesterséges” képződménynek tartotta.

Többféle hatás ösztönözte művének megírásakor. Ezek közül igen fontos az a klasszikus filozófiai hagyomány, hogy antropológiai konstansokból, az emberi természet végleges, örök adottságaiból kell levezetni az etika, a jog vagy a politika szabályszerűségeinek átfogó magyarázatát. A „társas hajlam”-ot vagy az „önzés”-t, az „isten-hit szükségé”-t vagy az „eszesség”-et, a „létfenntartás ösztöne”-t, a „boldogság” vagy a „megelégedettség” vágyát, az „uralkodás hajlamá”-t egyaránt használták ilyen kiindulópontként. Azok a filozófusok – Hobbes és Spinoza –, akikkel legtöbbet foglalkozott Tönnies, maguk is hittek az emberi természet valamilyen végső adottságában s abban, hogy ezek kiindulópontként szolgálhatnak a politikai elmélet rendszeréhez. Tönnies elfogadta ezt a hagyományt, de szerinte nem a gondolkodás az a szubsztancia – mint Spinozánál –, nem is az embernek, a „hatalom bástyájának” feltétlen önfenntartási érdeke – mint Hobbes-nál –, hanem az *akarat*. Ennek két formáját különböztette meg: a „lényegakarat”-ot („Wesenswille”) és a „választóakarat”-ot („Kürwille), azután pedig e megkülönböztetés szerint értelmezte a gazdasági, politikai, erkölcsi viszonyokat, a szociális lét egészét.

A *Közösség és társadalom* annyiban is a klasszikus filozófiai hagyomány folytatója, hogy az ember világát, a „szociális szférát” egységesen próbálta értelmezni. Olyan átfogó elméletet kíván nyújtani, melyben „végső” kérdésekről esik szó, s amelynek célja, hogy a fejlettebb tudományokhoz hasonló „alapfogalmak”-at tartalmazzon a szociológia számára. Éppen ezért hangsúlyozta már első kiadásának előszavában a szerző, hogy műve nem gyakorlati szándékú állásfoglalás szociális kérdésekben, hanem általános érvényű fogalmak rendezése és összekapcsolása, sőt alapvetése.

Az alapvetés tartalmazta a szociológia terjes rendszerének vázát, szerkezeti felépítését. Ezt később⁶ három részre osztotta Tönnies: *a) elméleti* (vagy „tisza”) szociológia, ahova a tudomány legáltalánosabb kérdései, fogalmi és módszertani „kánonja” tartoznak, *b) alkalmazott* szociológia, a történeti és összehasonlító vizsgálódások, melyekben az elméleti szociológia „normál”-fogalmait a társadalmi fejlődés kutatására használják és *c) szociográfia*, ahová a jelenkori empirikus kutatások tartoznak a társadalmi vagy közösségi élet valamely területéről, s melyben kitüntetett szerephez jut a matematikai statisztika módszere. (A mai rendszertani terminológiák szerint *a)-hoz* leginkább az „általános szociológiá”-t, *b) -hez* a történetfilozófiát, illetve a kultúra-elméletet, *c)-hez* pedig az empirikus szakszociológiákat s főként az alkalmazott kutatásokat sorolnánk. „Közösség” és „társadalom” nemcsak két alapfogalma ennek a rendszernek, hanem *ezen jelzik az ember lényegének és szabadságának minden szociális jelenségben megnyilvánuló szervezeti módjait is*. Emiatt bármit vizsgált később, hosszú alkotópályáján Tönnies, minden kutatási témát – bűnözést, közvéleményt, sztrájkmozgalmat, államszervezetet – e kétfajta szervezeti mód felől közelített meg.

E fogalmak közül később a „közösség” váltotta ki a legnagyobb vihart, s bennünket is ez foglalkoztat most. A fogalom jelentését nem könnyű összefoglalni, hiszen a szerző sokszor és sokféleképpen próbálja körülírni, érzékeltetni és meghatározni. Például így: „Az öveivel az ember születésétől fogva közösségben él...” (Első könyv, 1.) „Legáltalánosabb értelemben beszélhetünk az egész emberiség *átfogó* kö-

⁶ V. ö. pl. *Einführung in die Soziologie*.

zösségéről, szándéka szerint erre törekszik a vallás.” (ugyanott) A szellem közössége „. . . a közösségnek csak *emberre* jellemző és legmagasabb rendű formája” (Első könyv, 6.) „A közösségi élet *kölcsönös* birtoklás és élvezet, és *közös* javak birtoklása és élvezete.” (Első könyv, 11.) A közösségnek „saját akarata és saját ereje van az életre” (Harmadik könyv, 4.), ugyanakkor – mint az előbb idéztem -, a közösség „természeti” és „organikus” jellegű, s ezt „legtökéletesebben, mint a test és vér metafizikai kapcsolatát foghatjuk fel”. Ezek a mondatok azonban nemcsak a fogalom használatának zavarairól tanúskodnak.

Kortársaihoz hasonlóan Tönnies is alapvető világtörténelmi változásokat tulajdonított a kapitalizmus fejlődésének, a tőkeviszony elterjedésének, annak, hogy a kereslet és kínálat polgárjogi szerződésekkel szabályozott működése tért hódított és uralkodóvá vált a legfejlettebb országok gazdasági életében. Felfigyelt arra, hogy e folyamat miként alakította át a jövedelemszerzés módjait, az ipart, a kereskedelmet és a mezőgazdaságot, a jogrendszert és az erkölcsöket, a vallást, a közvéleményt, a lakókörnyezetet, tehát az életviszonyok egészét és annak minden elemét. Az életviszonyok változásának lényegét, fő irányait Tönnies abban látta, hogy a kapitalizmus nyomán túlnyomóvá, uralkodóvá váltak a „Gesellschaft” típusú szociális szerveződés módjai.

Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a „Gesellschaft” éppúgy, mint a latin „societas” vagy ennek modern változatai: „société”, „society” stb.) magyarul egyaránt jelent „társaság”-ot és „társadalmat”. (Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű társadalomelméleti, politikai és filozófiai irodalom sokáig használta azonosként ezeket s még 1948-ban is „társaság”-nak fordította Tönnies terminusát Szálai Sándor a *Bevezetés a társadalomtudományba* című munkájában, melyben kitért

e jelentésváltozatok problémáira.) A mai olvasó nagyon is érzékeny lehet a jelentés változatok különbségeire, hiszen a „társaság” hallatán valamilyen egyesületre, vállalatra, társulásra vagy pedig kisebb, körülhatárolt embercsoportra gondol, ismerősök, beszélgető vagy szórakozó társak együttesére. Ezzel szemben a „társadalom” nagyobb, tömeges méretű viszonyrendszerre vonatkozik: esetleg egy településen élő vagy egy intézményhez tartozó emberekére, de még inkább olyanra, melyhez nemzeti, állami kereteket társítunk gondolatban vagy akár politikai világrendszereket, tehát száz és száz millió ember viszonyait. A „Gesellschaft” mégsem úgy többértelmű szó, mint a „levél” vagy az „ár”. „Társaság” és „társadalom” rokon értelmében benne foglaltatik a kifejezés használatának elméleti problémája, a jelölt tárgyak kialakulása, változása, össze- és szétkapcsolódása.

„*Társadalom*” és „*társaság*” az európai felvilágosodás kezdeteitől fogva a rendi „*fennsőbbiség*” ellenszerkezetére, alternatívájára vonatkozott s eszközül szolgált a „harmadik rend” programszerű önértelmezéséhez és politikai filozófiájához. A „civil society”-ben mint egyenjogú emberek szabad társulásaiban merőben másfajta módon kapcsolódnak egymáshoz az egyének, mint a rendi szerkezetekben: nem az örökérvényű, sorsszerűen felfogott és számonkért státuszpresztízs, a rendi becsület és alávetettség világa ez, a rangoké és öröklött méltóságoké, nem a személyes uralom és szolgálat normái szabályozzák, hanem az egyének piaci teljesítményén s ennek megfelelő magánautonómiáján alapuló viszonyrendszer. A klasszikus polgári filozófia elsősorban erre, az egyének szabadságára, egyenlőségére, a társadalmi szerződésből fakadó jogokra hivatkozott, amikor a „természetes”-ként áthagyományozott rendi uralom szerkezetével a „társulás” természeti eredetét és érvényességét állította

szembe. Diderot így fordította le Arisztotelész szavait a „zoon politikon”-ról: „Az emberek arra születtek, hogy társadalmat alkossanak.” Ebből következett, hogy a természet igazi törvényei, az ész hatalma szerint kell társulniuk az embereknek. Az egész emberi nemre várt ez a feladat, mely az erkölcsök tökéletesítését, az igazság felismerését és tevékeny alkalmazását, a törvények győzelmét, tehát a legmagasabbrendű evilági értékek megvalósítását célozta.

Nem részletezhetem itt behatóbban a „társadalom” elméleti kérdéseinek, illetve mozgalmi, ideológiai és politikai összefüggéseinek későbbi történetét. Az előbbi utalások összefoglalásaként csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy a „civil society”-t sokáig, nagyjából a múlt század kezdetéig olyan fogalomként használták, melynek *jelentésében keveredtek az empirikus és normatív tartalmak*: „az ember” természeténél fogva társadalmi lény, de az embereket fel kell szabadítani a vallási, rendi, politikai kötelékektől ahhoz, hogy ne urak és szolgák rendjében éljenek, hanem szabad és egyenlő polgárok módjára alakíthassák ki társulásuk törvényeit és „a társadalmat”. Éppen ezért a „társadalom” *közösséget is jelentett*, a világot értő és az emberek világát értő módon szabályozó állampolgárok közösségét.

A múlt század elejétől fogva az ipari forradalom, a kapitalizmus térhódítása változtatott ezen a jelentésen is. A polgári társadalom tényleges viszonyai másmilyenek voltak, mint kialakulásának normatív tartalmai és ezt minél inkább tapasztalták, annál sürgetőbbé vált a feladat, hogy megértsek a „létező polgári társadalmakat”. Azt kellett megismerni és megérteni, hogy mi történt a szabad társulás természeti törvényeinek kodifikálása nyomán, hogy mit érnek a gazdasági, politikai, erkölcsi viszonyok valóságában a szabadságot, egyenlőséget, toleranciát és személyes biztonságot ga-

rantáló pozitív jogok. A múlt század legfontosabb mozgalmi és ideológiai áramlatai ezekből a kérdésekből fakadtak, és Tönniest is ezek foglalkoztatták. A kapitalizmus terjedésében ő sem csak gazdasági folyamatot látott, hanem az életviszonyok, az emberi nézetek és szükségletek, a személyek közötti érzelmek és kapcsolatalakítási szabályok alapos megváltozását is megfigyelte. Mindezt a szociológia elmélete szempontjából vette figyelembe műve alapgondolatának megfelelően, mint a „társadalmi” szerveződési mód fokozatos előretörését a „közösségi” rovására: a közvélemény (a modern nyilvánosság, divat) hatása jutott így túlsúlyra a valláson és hagyományokon, a pénztőke az öröklött földbirtokon, a kötelmi jog a családjogon stb.

A „társadalmi” elv modellszerű működését Tönnies a kereskedelemben, megszemélyesítőjét és ős-típusát a kereskedőben, adekvát intézményét pedig az adásvételi *szerveződésben* látta. Ehhez a gondolathoz elsősorban Sir H. Maine munkáira, főként az 1861-ben megjelent *Ancient Law*-ra. (Az ősi jog) támaszkodott. Ez a mű a britek indiai gyarmatosításának, illetve működésük szociális, közigazgatási és politikai hatásának tapasztalatait néhány általános tételben próbálta összefoglalni. Maine szerint a „progresszív társadalmak” szociális és jogrendje a „szerveződés” elvén, a primitív társadalmaké viszont a „státus” elvén alapul. Az utóbbiak családi-rokonsági alapon szerveződnek, hagyományok és szokásjog szerint közös tulajdonban tartják és patriarchális szervezetben művelik meg földjeiket. Szabályozó rendjük nem választja szét a magán- és közjogot – hiszen az egyén csak közösségének tagjaként jogosult bármire -, de a polgári- és büntetőjogot sem. Az individualizmus hatására ez az állapot megváltozott, a társadalmi fejlődés harcai felszámol-

ták az eredeti patriarchális közösségeket és a „státus”-on alapuló szabályozási rendjüket.

A „szerződés” fogalmát Maine nyomán értelmezte Tönnies is. Ő azonban – a brit konzervatív tudóstól eltérően – ragaszkodott a *természetjog* eszméjéhez. Így azután a „szerződés” Tönnies értelmezésében nem egy kései korszak eredménye, hanem kezdettől fogva ez jellemzi az emberek „társadalmi” szervezetét. Ezzel szemben a „közösség” nem szorult pozitív jogra és szerződésre sem az emberi történelem korábbi időszakában, sem pedig később. A családon belül, szomszédok, ismerősök között vagy egy szektában, pártban nem a szerződésbe foglalt jogok és kötelezettségek, hanem az összetartozás szerves kötelékeinek megfelelő szabályozások, belátás, szokások, vallási, erkölcsi normák érvényesek: „... az a jogrendszer, amelyben az emberek, mint egy egész természetes tagjai vonatkoznak egymásra, elvileg szemben áll azzal a jogrendszerrel, amelyben az individuumok teljeséggel függetlenek egymástól s csak tulajdon választóakaratuk révén kerülnek viszonyba.” (3. könyv, 4.)

De hol található meg az emberek „egy egész természetes tagjaiként”? A bomlasztó erejű „társadalmi” átalakulások hol hagyták meg a „közösség” szerves struktúráit? Németországban Hegel és a romantika óta volt felelet erre a kérdésre, Tönnies pedig elfogadta, sőt további érvekkel támasztotta alá ezt a feleletet: a család, a falu, főként pedig a „néplélek megőrizte egy közösségi jog ősképét, mint ‚velünk született’ jogét. . .” (3. könyv, 2.) A „néplélek”-ben megőrzött „szerves közösség” [*eszméje fejeződött ki Tönnies szerint kora szocialista mozgalmában és elméletében is.*]

A szocializmus szükségessége és a kapitalista gazdaság elemzése közül *A tőke* I. könyvéből tanult legtöbbet. Innen vette át a munkamegosztás és kooperáció történeti formái-

ról, a munkaerő áruba bocsátásának lényegéről, a munka kettős jellegéről szóló magyarázatokat. Azt is Marx művéből sajátította el, hogy a kapitalizmus egész működésének lényege az értéktöbbletben rejlik, ennek hatásai viszont az áruk termelésének, cseréjének és fogyasztásának összefüggéseiben ragadhatók meg. Tönnies azonban nem a kapitalizmus elemzését akarta folytatni. Tőke, piac, magántulajdon, egyáltalán: árutermelés és magángazdálkodás a „közösségi” szerveződés szempontjából csak megnyilvánulása volt a szociális viszonyok „társadalmi” szerveződésének, csak kifejeződése az egyre erősebbé vált „választóakaratok”-nak. Művében pedig éppen ezt a „társadalmat” akarta szembeállítani egy olyan szerveződési móddal, amely megfelelné az ember mint szociális lény szubsztanciájának. „A szociális lény és akarat szubsztanciája egyetértésből; erkölcsből és vallásból áll...” (Függelék, 2.) Az ennek megfelelő organikus közösségi szervezetben nincsenek szűkös erőforrások (tehát racionális gazdálkodás sincs), nincsenek konfliktusok (tehát szociális struktúra sincs). A „közösség” általa adott meghatározásai között nem találunk ugyan ilyent, mégis, az erőforrások szűkösségének és a társadalmi konfliktusoknak a hiánya az egyedüli, amit a sokféle meghatározás közös vonásaként kiemelhetünk.

Tönnies „szubsztantív” tartalmú és egyetemes érvényességű fogalmakat, velük pedig általános szociológiai elméletet próbált kidolgozni, de törekvése logikai szempontból kifogásolható, elméletileg kétes értékű, ideológiai hatása pedig kifejezetten reakciós volt.

A fogalomhasználat logikai problémái abból fakadnak, hogy Tönnies kétfajta módon, egymástól eltérően – s egyszer így, másszor úgy – állította szembe egymással „társadalom” és „közösség” attribútumait. Az egyik mód az, ami-

kor ragaszkodik a meghatározások „ideális” jellegéhez s kijelenti, hogy a legtöbb tényleges, valóságos szociális képződményben egyaránt megvannak a „közösség” és a „társadalom” elemei, csak éppen más-más gyakorisági arányban „Minden viszony és kapcsolat közösségi annyiban, amennyiben közvetlen és kölcsönös vonzalmon, tehát lényeg-akaráson alapul; társadalmi pedig annyiban, amennyiben racionális megfontolásokon, tehát választó akaráson alapul.”⁷ A másik mód az, amikor a két fogalmat hozzárendeli bizonyos szociális képződményekhez: a „közösség”-et a családhoz, szomszédsághoz, barátsághoz, valláshoz, a „társadalom” fogalmát a szerződéshez, kereskedelemhez, államhoz stb. Az előbbi eljárási mód lehetővé tenné és megkívánná azt, hogy empirikusan állapítsák meg minden képződmény „közösségi”, illetve „társadalmi” jellegének, szerveződésének arányát és állapotát. Az utóbbi esetben erre nincs szükség, de lehetőség sincsen, hiszen „közösség” is, „társadalom” is egymással szembenálló képződmények „reál-fogalmává” vált.

Munkájának reakciós hatását többen kimutatták. Mind a marxisták (mint pl. Lukács György), mind pedig a liberális szociológusok (mint még Tönnies működése alatt Th. Geiger, majd R. König, R. Dahrendorf) egyöntetűen azt hangsúlyozták, hogy a *Közösség és társadalom* romantikus anti-kapitalista kritikája jól illeszkedett a reakciós „német ideológia” legújabb kori történetébe és – akaratlanul is – szerepe lett a német társadalmi gondolkozás torzulásaiban, „Tönnies munkájával került be a romantikától kiinduló kultúrnemzeti tradíció az újkonzervatív nemzetfelfogásba. Az újkonzervatív ideológia a továbbiakban egészen napjainkig

⁷ Levél H. Schmalenbachhoz. Idézi Cahnman, 1973, 14. o.

a nemzetet a tönnies-i Gemeinschaft sajátos eseteként tekinti és értelmezi” – írja a századforduló „német ideológiájának kitűnő elemzésében Szabó Miklós is.⁸ Elfogadom ezt a hatástörténeti értékelést. 1935-ben újra s utána még inkább érvényes lett az, amit Thomas Mann írt e hatásokról: „A kollektívum kényelmes szféra az egyénhez képest, kényelmes egész a ledérségig; amit a kollektivista nemzedék kíván, engedélyez és ajándékoz magának, nem más, mint örök vakáció az én iskolájából.”⁹

Az „én iskolájából” vakációzó nemzedék tetteit és sorsát már nem érthette meg Ferdinánd Tönnies. A második világháborút követő években amúgy is csökkent művének tekintélye. Aztán újabb nemzedékek jöttek és a közösségek hiánycikké váltak nyugaton és keleten egyaránt.¹⁰ Talán a „történelem csele” az is, hogy a „közintézmények és a közjog uralma” ezt a hiányt sem tudta csökkenteni.

IRODALOM

F. Tönnies fontosabb munkái: Thomas Hobbes, Lében und Lehre (1896); Die Entwicklung der sozialen Frage (1907); Die Sitté (1909); Marx Lében und Lehre (1921); Kritik der öffentlichen Meinung (1922); Fortschritt und soziale Entwick-

⁸ Szabó Miklós „A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón”. *Történelmi Szemle*, 914/S. sz., 347. o.

⁹ Lásd: *Európa, vigyázz!* Bp. 1947, 73. o.

¹⁰ Lásd pl. Hankiss Elemér „Közösségek: válság és hiány”. *Valóság*, 1980/9. sz.

lung: *Geschichtsphilosophische Ansichten* (1926); *Soziologische Studien und Kritiken*, Bd I-II. (1925-1929); *Einführung in die Soziologie* (1931).

Tönnies halála után hamarosan megjelent az első neki szentelt tanulmánykötet emlékkönyv formájában: *Reine und angewandte Soziologie: Eine Festgabe für F. Tönnies zu seinem achtzigsten Geburtstag*. Ebben található a legteljesebb Tönnies-bibliográfia. A későbbi *feldolgozások* közül a legteljesebb E. G. Jacoby munkája: *Die moderné Gesellschaft im sozialwissenschaftlichen Denken von F. Tönnies* (1971); W. J. Cahnman 1973-ban szerkesztett tanulmánykötete (*F. Tönnies: A new evaluation*) új elemzési és értékelési szempontok mellett tartalmazza a szerkesztő és F. Tönnies Heberle kiadásában azt a két dokumentumot is, amelyek jól megvilágítják Tönnies helyzetét Hitler hatalomátvétele után, s melyekre e munka első részében többször is utaltam.

A *Közösség és társadalom* kritikai elemzései közül a következőkre támaszkodtam: Lukács György: *Az ész trónfosztása* (Bp. 1965. 457. és köv. o.); R. Dahrendorf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* (München, 1966. 144. és köv. o.); T. Parsons két Tönnies-tanulmánya a J. Cahnman szerkesztette kötetben található.